

HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 10 Issue 2, p. 57-77, March 2018

DOI No: 10.9737/hist.2018.583

Türkistan'da Bütünleşme Düşüncesi *The Idea of Integration in Turkestan*

Dr. Vecihi Sefa Fuat HEKİMOĞLU
(ORCID:0000-0002-6095-7512)
Bitlis Eren Üniversitesi - Bitlis

Öz: Türkistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan ile Afganistan'ın bir bölümünü içine alan Asya'nın ortasındaki geniş araziye verilen addır. Bölgede Çarlık rejiminin yıkılmasının ardından Türkistan'ı mesken tutmuş halkları tek çatı altında toplayacak ortak bir devletin kurulması yönünde çeşitli girişimler de olmuştur. Ancak bunlar dönemin siyasi konjonktürü gereği başarılı olamamıştır.

Bu çalışmamızda 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarına kavuşmuş olan eski Sovyet cumhuriyetlerinde gündeme gelen fakat halen nihai şeklini alamamış olan "Türkistan Birliği" konusu incelenmiştir. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri arasında bağımsızlık yıllarından başlayarak 21. yüzyılda devam eden ekonomik ve siyasi işbirlikleri ve Türkistan'daki entegrasyon fikrinin geçmişi, hali hazır ve geleceği değerlendirilen konular arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Entegrasyon, Nursultan Nazarbayev, Merkezî Asya İşbirliği Örgütü

Abstract: Turkestan is the given name for the area that includes Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan, and Afghanistan, which gained independence after the dissolution of the Soviet Union. Following the collapse of the Tsarist regime in the region, various initiatives were taken to establish a common state that would gather the people who had settled in Turkestan under one roof. However, these acts were not successful as a result of the political conjuncture of the period.

In this study we are examining 'Turkestan Union' which was brought up in former Republic but unfortunately still couldn't take its final shape after dissolution of Soviet Union in 1991. Other topics are economic and political Co-operation in the 21st century which is starting from the years of independence of the republics of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan and the idea of integration in Turkestan in terms of past, present and future would be mentioned.

Keywords: Turkestan, Integration, Nursultan Nazarbaev, Central Asian Cooperation Organization

Giriş:

Türkistan, asırlar boyunca dünya medeniyetine yön vermiş büyük imparatorlukların kurulduğu bir yerdir. 15. ve 16. yüzyıllardan itibaren bölgeye Kazak ve Özbek Hanlıkları egemen olmuştur. Bu coğrafyanın 18. ve 19. yüzyılda Ruslar tarafından işgalinin ardından bölgede yeni bir idari yapılanmaya gidilmiş Özbek, Türkmen, Kırgız ve Taciklerin yaşadığı yerlerde Türkistan Genel Valiliği kurulmuşken, Kazakların yaşadığı kuzey topraklarında Bozkır Genel Valiliği vücuda getirilmişti. Böylece Türkistan fiilen ikiye bölünmüştü. Sonraki yıllarda Rus ve Sovyet terminolojisinde "Türkistan" terimi tamamen kullanımdan çıkarılmış, onun yerine "Orta Asya" sözü kullanılmaya başlamıştır. Ancak Orta Asya tabiri ile Kazakistan'ın dışında kalan bölge kastedilmişti.

Türkistan halklarının 18. ve 19. Asırdaki Çarlık Rusya'ya karşı giriştikleri bağımsızlık mücadeleleri, silah ve teknik yetersizliklerin yanı sıra birlik halinde olamayışları sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmıştı. 1917 Şubat Devrimi sonrası Çarlık yönetiminin yıkılmasının ardından ulusal bağımsızlık mücadelesinin yeni bir ivme kazandığı Türkistan'da, bazı siyasi oluşumlar ve hükümetler meydana gelmişti. *Alihan Bökeyhanov*, *Ahmet Baytursinov* ve diğer Kazak aydınlarının yönetiminde kurulan *Alaş Orda Otonomisi* ile Hokant şehrinde *Mustafa Çokay*, *Muhamedcan Tınışbayev* ve *Ubeydullah Hocayev* gibi aydınların önderliğinde kurulan *Türkistan Muhtariyeti* bunların en önemlileriydi.¹ Şubat Devrimi'nin ardından Türkistan'da birlik kurma faaliyetleri hız kazanmaya başladı. 16-21 Nisan 1917 tarihinde toplanan Türkistanlı aydınlar, "*Şura-i İslam*", "*Ravnak'ül İslâm*" ve "*Mirac'ül İslâm*" gibi cemiyetleri bir araya getirerek *Millî Merkez* adında bir çatı altında toplanmışlardı. Bu teşkilatta Kazak, Özbek ve Başkurt Türkleri bir aradaydılar. *Millî Merkez*'in başkanı *Mustafa Çokay* (Kazak), sekreteri *Zeki Velidi* (Baskurt), üyeleri ise *MahmudHoca Behbudî* (Özbek) ve *Münevver Karî* (Özbek) idi.² Taşkent'te kurulan *Millî Merkez*, kısa süre sonra Hokant şehrine taşınmak zorunda kalmıştı. Çünkü Petersburg'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi'nin ardından Taşkent'te 22 Kasım'da çalışmalarını tamamlayan *3. Türkistan Yerel Sovyetleri Kurultayı*, ülkedeki yönetimin Sovyetlerin eline geçtiğini, buna bağlı olarak *Türkistan Halk Komiserleri Sovyeti*'nin kurulduğunu, ülkedeki yönetimin bundan sonra onun eline geçtiğini açıklamıştı. 14 üyesi bulunan bu hükümette Türkistan Türklerinden bir tane dahi temsilci bulunmuyordu.³ Bu gelişme üzerine aralarında Mustafa Çokay ve M. Behbudî'nin de bulunduğu Türkistanlı aydınlar "*Türkistan Müslümanlarının IV. Olağanüstü Kurultayı*"nı topladılar. Kurultayın üçüncü gününde Türkistan Muhtariyeti ilan edildi.⁴

Bağımsızlık ve egemenliğe ulaşabilmenin yegâne yolunun Türkistan halklarının bütünleşmesi olduğunu çok doğru bir şekilde kavrayan Mustafa Çokay bu iki hükümetin birleşmesi için yoğun çaba sarf etse de girişimleri neticesiz kalmış ve Türkistan Sovyetler tarafından işgal edilerek milli oluşumlar ortadan kaldırılmıştır.

Sovyetler Döneminde Türk Birliği Kurma Çabaları:

Rusya'da Çarlık yönetiminin yıkılmasının ardından, asırlarca baskı ve zulüm rejimi altında yaşamış olan halklar, özgürlüğe kavuşacakları zamanın geldiğine inanmışlardı. Türkistan dahil olmak üzere, eski imparatorluk arazisindeki birçok halk, kendi bağımsız oluşumlarını kurma gayreti içine girmişlerdi. Esasında, başlangıçta Bolşevikler, bu konuda onlara sözler de vermişti. Ancak Devrimi takip eden kısa süre içinde bunların tamamı ortadan kaldırılarak yerlerine Sovyet yönetimleri kuruldu. Bu şartlar altında Türkistan'daki bazı aydınlar memleketlerinde kalarak, mücadelelerini bu yeni devlet içerisinde devam ettirmeyi uygun bulmuşken, diğer bir kısım aydın ise ulusal bağımsızlık mücadelelerini yurt dışında devam ettirmek zorunda kalmışlardı. Hiç şüphesiz ki, Türkistan davasını dünya kamuoyuna tanıtan ve bu yola tüm yaşamını adayan simaların en başında *Mustafa Çokay* gelmektedir. Çokay, Türkistan Muhtariyeti ve Alaş Orda Otonomisinin dağıtılmasının sebeplerinin, Rus demokratlarına aşırı güven ve Türkistan Türklerinin her birinin ayrı oluşumlar halinde kendi güçleriyle sömürüden kurtulmanın mümkün olmadığını idrak edilememesi olarak değerlendirmişti.⁵ Dolayısıyla, Türkistan'ın bağımsız olabilmesi için Türkistan halkları Kazak,

¹ Mambet Koygeldiyev, *Ulluk Sayasi Elita*, Jalın Baspası, Almatı, 2004, s. 190.

² Abdulvahap Kara, "Hokand Muhtariyeti", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 784.

³ Mambet Koygeldiyev, "Türkistan Avtonomiyası", *Türkistan Halıkarlık Entsiklopediyası*, Almatı, 2000, s. 592.

⁴ Kara, *agm*, s. 788.

⁵ Köşim Yesmagambetov, *Mustafa Çokay, Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür*, Çev. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2015, s. 287.

Özbek, Kırgız, Türkmen ve Taciklerin birleşmesi gerekiyordu. O, muhacerette bulunduğu yıllarda çıkardığı *Yaş Türkistan* dergisi aracılığıyla da bu görüşünü dile getirmişti. Derginin ilk sayısındaki onun “*Biz Türkistan istiklalcileri için yurdumuz Türkistan’ın kurtuluşu ve ülkemizin egemenliği yolunda mücadeleden başka yol yok, olamaz, olmasın...*”⁶ sözleri, Türkistan birliği yolundaki azim ve kararlılığını göstermektedir. Kazak, Özbek, Türkmen, Kırgız ve Karakalpak Türklerinin tek çatı altında toplanarak ortak bir devlet içerisinde yaşaması fikri, Türkistanlı milli aydınlar arasında eskiden beri tartışılan konu idi. 20. asrın başında gerçekleştirilen Rusya Müslümanları Kongresinde Rus sömürgeciliğinden kurtulmak için Orta Asya ülkelerinin birleşmesi gerektiği dile getirilmişti. Mustafa Çokay sonraları *Birleşik Türkistan* fikrini daha da geliştirmiş ve bunu bağımsızlık hareketinin aracı haline getirmişti. Bu dönemde onun fikrî gelişimi *Türkistan Birliğinde, Türk Birliğine* ulaşmıştı. Bu bağlamda ulusal bağımsızlık mücadelesine yeni müttefikler gerekiyordu. O, ittifak kurulması en mümkün halklar olarak da İdil-Ural ve Azerbaycan gibi Türk soylu memleketleri görmüştü.⁷ Yurt dışında Türkistan’ın bağımsızlık mücadelesini yürütenlerden biri de Özbek Türkü *Osman Kocaoğlu*’dur. 1905 yılından itibaren Cedit hareketinin önderleri arasında yer alan ve 1918’de *Genç Buharalılar Teşkilatının* önemli isimlerinden biri olarak *Buhara Emiri Said Alim Han*’a karşı mücadele eden Kocaoğlu, emirin kaçması sonrası 1920 yılında kurulan Buhara Halk Cumhuriyetinde önce Finans Bakanı, bir yıl sonra da Cumhurbaşkanı olmuştur. Cumhurbaşkanı sırasındaki Buhara Emirliği yıkıldıktan sonra Sovyetler tarafından el konulan Buhara hazinesinin bir kısmını Türkiye hükümetine yardım olarak gönderilmesini sağlamış ve Buhara’nın Sovyetleştirilmesine engel olmaya çalışmıştır. Türkistanlıları Ruslara karşı savaşmaya çağıran Osman Kocaoğlu, *Enver Paşa* ile bir araya gelerek *Basmacı Hareketi* içerisinde yer almak istediye de başarılı olamamış, 1922 yılında Afganistan’a, oradan da Türkiye’ye gitmiş, mücadelesini yurt dışında sürdürmüştür.⁸ Ne var ki, devam eden yıllarda Türk ülkelerindeki Sovyet rejiminin kuvvetlenmesi ve SSCB’nin dünya siyasî konjonktüründe yerini sağlamlaştırması, bağımsız ve birleşik Türkistan idealinin uygulamaya konulmasına imkân vermemiştir.

Birinci Dünya Savaşından sonra önce Moskova’ya, sonra Türkistan’a gelen Enver Paşa, Basmacı hareketine dâhil olmak istemiş ve kendisinin önderliğinde bölgeyi Sovyet Rus yönetiminden azat etmeyi düşünmüştü. Ancak onun bu fikrinin uygulama aşamasında zorluklar yaşayacağını ve bu düşüncenin bölgenin siyasi gerçeklerine uymadığını düşünen Türkistanlı aydınlar da mevcuttu. İhtilal yıllarında kurduğu *Başkurt Milli Hükümeti*, Bolşevikler tarafından dağıtılan *Zeki Velidi*, o yıllarda Türkistan’da bulunuyordu. O, Basmacılarla birlikte hareket etmiş ve Sovyet yönetimine karşı yürütülen mücadeleye katılmıştı. Zeki Velidi de, Enver Paşanın görüşlerini desteklemeyenler arasındaydı. Ona göre *Pantürkizm* ve *Panislamizm* fikirlerine Ruslar şiddetle karşıydı. Hatta böyle bir girişim karşısında bir birleriyle savaş halinde olan *Kızıl* ve *Beyaz* Rus birliklerinin birleşmesi ihtimali bile vardı.⁹ Bu itirazlara rağmen planını uygulamaya koyan Enver Paşa, kendisini *Türkistan Emiri* ilan etti. Türkistan’daki milliyetçilerden önemli miktarda asker, cephane ve para temin eden Enver Paşa, Kızıl Orduya karşı giriştiği ilk mücadelelerde başarılı oldu. Rusya, kendini ciddi bir şekilde *Pan-Turanı* hareketin tehdidi altında buldu.¹⁰ Her ne kadar Enver Paşa kendini tüm Türkistan’ın lideri olarak ilan etse de, Basmacı hareketi içerisinde birlik mevcut değildi. Hatta *İbrahim Lakay* gibi bazı Basmacılar, Paşa’nın emrine girmeyi reddetmişlerdi. Onun, Sovyet

⁶ Mustafa Çokay, “Biznin Yol” *Yaş Türkistan*, No:1 1929, s. 1.

⁷ Yesmagambetov, *age*, s. 380.

⁸ Ahat Andican, *Cedidizm’den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 226-227.

⁹ Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999, s. 331-332.

¹⁰ Joseph Castagne, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*, Çev. Reşat Uzman, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 138.

ordularıyla *Belcivan*'daki çatışmada 4 Ağustos 1922'de hayatını kaybetmesinden sonra da mücadelesine devam eden Basmacı hareketi, güçlü silahlarla donatılmış Kızıl Ordu karşısında başarılı olamadı. Bununla birlikte, Enver Paşa Türkistan Türklerinin üzerinde büyük bir etki bırakmıştı. Paşa'nın mezarı 1936-37 yıllarına kadar bölge halkı tarafından ziyaret edilmeye devam etmişti. Sovyet yönetimi bu ziyaret merkezinin psikolojik bir tehlike haline geldiği kararına varmış ve Enver Paşanın da yattığı mezarlığı kapatmıştı.¹¹

Bolşevik Devrimi'ninardından Müslüman halkların örgütlerinin tamamının yok edilmesine rağmen Türkistanlı ve Tatar aydınları arasında pek çok kişi yeni rejimi sempati ile karşılamıştı. Hatta önceki yıllarda milliyetçi hareketler arasında olanlardan bazıları, Komünist Parti'ye üye olarak yerli proleter sınıfın yokluğunda önemli roller oynamışlar ve Komünizmi milliyetçilik ile barıştırmak istemişlerdi.¹² Ancak kısa süre içinde Milliyetçi Komünistler ile Rus Bolşevikleri arasında görüş ayrılıkları gündeme gelmeye başladı. Görüş ayrılıklarının temelinde ulusal problemlere yaklaşımdaki farklılık yatmaktaydı. Milliyetçi Komünistler, sosyalist dünya devriminin gerçekleşebilmesi için milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesinin şart olduğunu dile getirmişlerdi.¹³ Sovyetler Birliği'nin kurulduğu ilk yıllarda, ülkedeki Türklerin ve Müslümanların kaderi, az ya da çok sosyalizm ideolojisine inanmış, ancak bununla birlikte görüşlerinde Cedit milliyetçiliğinin etkilerinin devam ettiği bir grup aydının ellerindeydi. Bunların sözcüsü konumunda da *Mirsaid Sultangaliyev* bulunmaktaydı.¹⁴ Sultangaliyev'e göre sosyalizmin başarıya ulaşabilmesi için önce *Tatar-Başkurt Devleti* ve *Türkistan Cumhuriyeti* kurulmalı, sonra bunlar *Turan Federal Halklar Sosyalist Cumhuriyeti* olarak birleştirilmeliydi. Daha sonra ise Azerbaycan ile Altay ve Çuvaş bölgesindeki Müslüman olmayan Türk topraklarının da bu oluşuma katılmasıyla Sovyetler Birliği'nin bütün Türk ve Müslüman halklarının siyasi birliği sağlanmalıydı.¹⁵ Tatar- Başkurt Sovyet Cumhuriyeti kurma fikrini, Sultangaliyev'den önce, onun yakın dostu ve çalışma arkadaşı *Mollanur Vahidov* da dile getirmişti. Vahidov, İhtilal yıllarında Kızıllar ile Beyazlar arasındaki savaş sırasında öldürülünce, bu projeyi M. Sultangaliyev devam ettirmişti. Fakat 23 Mart 1919'da *Otonom Başkurt Sovyet Cumhuriyeti* kurularak asırlardır iç içe yaşamış olan Başkurt ve Tatar Türklerini bir araya getirecek olan bir Türk devleti kurma fikri sona erdirildi. Tatar-Başkurt Cumhuriyeti sınırlarında olan *Orenburg Vilayeti* ise ayrı idari yapı olarak doğrudan Rusya'ya bağlandı. Böylece Tatar ve Başkurtlar ile Kazakistan arasında sınır bağı kalmadı. Başka bir ifadeyle İdil-Ural ile Türkistan arasında bağlantı kurma ihtimali ortadan kalktı. 27 Mayıs 1920 tarihinde İdil Ural Devleti projesinin ancak üçte biri kadar arazide Politbüro tarafından *Otonom Tatar Sovyet Cumhuriyeti* kuruldu. Tatarların yoğun olarak yaşadığı şehirler de bu cumhuriyetin sınırları dışında kaldı.¹⁶ Sultangaliyev'in Türk halklarını tek çatı altında bir araya getirme teorisi Sovyetler Birliği'nin merkezinde olumlu karşılık bulmamıştı. 1921 yılının Nisan ayındaki Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin Onuncu Kongresi'nde *Stalin*, sosyalizmin Asya'daki gelişmesinin önündeki en büyük engel olarak milliyetçiliği ve Türk Komünistlerinin teorilerini gösterdi. Bundan sonra Sultangaliyev'e gerçeğe aykırı bir şekilde karalama süreci başlatıldı. O, 9-12 Haziran 1923 tarihleri arasında düzenlenen Komünist

¹¹ Baymirza Hayıt, *Basmacılar, Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997, s. 222.

¹² Alexandre Bennigsen- Chantal Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev: Nezh Uzel, Elips Yayınları, Ankara, 2005, s. 108.

¹³ Rafael Muhammetdinov, "Bolşevizm, Milli Komünizm ve M. Sultan Galiyev Fenomeni", Çev: Alesker Aleskerov, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s. 843.

¹⁴ Bennigsen- Quelquejay, *age*, s. 112-113.

¹⁵ Ayşe Azade Rorlich, "Mirsaid Sultan Galiyev ve Milli Komünizm", Çev: Bülent Keleş, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 840.

¹⁶ Andican, *age*, s. 63.

Partinin Merkez Komitesi Konferansı'nda Zeki Velidi ve Basmacılar ile beraber hareket etmek ve Türkiye ile İran'daki destekçileri ile Sovyet hükümetinin milletler politikasına karşı ortak platform oluşturmaya çalışmakla suçlanarak 1 ay hapis cezasına çarptırıldı.¹⁷ Bu tarihten itibaren onun hayatı sürekli kovuşturma ve soruşturmalarla geçmiştir. Defalarca tutuklanmış ve sürgün edilmiştir, 1940 yılından sonra da izine rastlanmamış, Stalin rejimin kurbanları arasında yerini almıştır.

M. Sultangaliyev'in görüşlerinin benzeri Kazak milliyetçi Komünistlerinden *Turar Riskulov*'da da mevcuttu. Orta Asya henüz etnik temellere dayalı cumhuriyetlere bölünmediği dönemde, 25 Ocak 1920 tarihinde, Türkistan Bölgesel Komünist Partisinin Beşinci Kongresi'nde, Türkistan'daki tüm Türk halklarını içine alacak *Türk Sovyet Cumhuriyeti'nin* kurulmasını öngören bir program hazırlamıştı.¹⁸ Onun bu programı *Pantürkizm*, *Panislamizm* ve *burjuva milliyetçiliğinin* etkisinde kaldığı gerekçesiyle uygulamaya konulmamıştır. Riskulov da Sultangaliyev ile aynı kaderi paylaşmış ve 1937-1938 yıllarındaki Stalin rejiminin kurbanı olmuştur. Mirsaid Sultangaliyev ve Turar Riskulov'un Sovyetler Birliği içerisinde yaşayan tüm Türklerin, ayrı-ayrı cumhuriyetler yerine, SSCB bünyesinde tek bir Türk Sovyet Cumhuriyeti içerisinde bütünleştirme politikaları da sonuç vermemiş, bu düşünceleri onların sonu olmuştur.

Türk halklarının birleşmesi, ortak bir çatı altında toplanması fikri tarih boyunca Rusları ürkütmüştür. Mustafa Çokay'ın da belirttiği üzere, Çarlık zamanında Türkistan Türkleri ile İdil boyu Türkleri arasında kavmiyet hissine bağlı olarak gelişen yakınlaşma Rus saltanatı için ihanet olarak telakki edildi. Kazak ve Kırgız çocuklarının, Özbek çocukları ile aynı okulda okumalarını yasaklamak için projeler hazırladılar. Kazak çocuklarının Kazan, Ufa ve Orenburg'daki Tatar okullarında okumasını kesinlikle kabullenemediler, 12-15 yaşındaki çocuklar, Rusya'nın düşmanı olarak kabul edildi ve isimleri Çar polisi tarafından kaydedildi. Sovyet döneminde de durum değişmemiştir. *Türkistan*, *Türk* ve *Turan* sözleri, karşı devrimi ifade eden kelimeler olarak görülmüş ve yasaklanmıştı. Sultangaliyev'in Turan Devleti projesi Kazan ve Moskova'daki Bolşevik matbuatını endişeye sevk etmiş, bu projenin Enver Paşa'nın mirası olduğu, 1920'de Bakü'deki *Şark Milletleri Kongresi'nde*, Sultangaliyev, Enver Paşa ve Hokant Muhtariyetçileri arasında gizli bir anlaşma yapıldığı iddia edilmişti.¹⁹

Türkistan'ın bütünleşmesi yolunda atılan bu önemli adımların karşılık bulmaması, bölgenin etnik temelleri esas alan yeni Sovyet Cumhuriyetleri kurulması yani Türkistan'ın yapay bir şekilde bölünmesi ile sonuçlanmıştı. Bu devletler kurulduktan sonra, kendi cumhuriyetleri dışında yaşayan yüzbinlerce insanın yeni problemleri de ortaya çıkmıştı. Rus olamayan halkların dağınık gruplar halinde yaşadıkları ülkelerdeki hakları korunmadı. Yüksek Sovyet yöneticilerinin bundaki amacı, onları azınlık olarak yaşadıkları ülkelerde asimile etmektir. Sovyet devlet adamları, Kazaklar, Özbekler ve Tacikler gibi bölünmüş etnik unsurların, buldukları ülkelerde hükümet idaresinde yer almasını sağlayacak hiçbir tedbir almadı. Bu insanların kaderi, kendileri ile aynı ırktan olmayan ve çoğunlukla onlara düşmanlık hissi besleyen politikacıların insafına bırakıldı.²⁰ Bu yıllarda Rusya'nın dünyaca meşhur alimi W. Barthold, Bolşevik yönetimine Türkistan halklarını suni yollarla bölmenin hata olduğunu bildirmişti. O, bu halkları etnik temeller esas alınarak bölmeden, bu halkların çoğunluğu

¹⁷ Bennigsen- Quelquejay, *age*, s. 201.

¹⁸ Ordalı Konıratbayev, *Turar Riskulov, Kogamdtk-Sayasi Jane Memlekettik Kızmeti*, Kazakistan Baspası, Almatı, 1994, s. 127.

¹⁹ Mustafa Çokay, "Turan Devleti Hakkında", *Yeni Türkistan*, No: 14 (26), 1930, s.7-8.

²⁰ Edward Allworth, *Kendi Sovyet Cumhuriyetleri Dışında Yaşayan Sovyet Özbeklerinin Kültür Hayatı Hakkında Bir Belge*, Çev. Evin Noyan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, Yayın No: 20, Ankara, 1985, s. 3.

tarafından anlaşılan ortak Çağatay Türkçesinin kullanılmasıyla ilerleme sürecine daha hızlı ulaşılacağını savunmaktaydı. Ancak Bolşevikler, Rusların büyük güç şovenizmini uygulamayı uygun gördüler. Onlar bu maksatlarına ulaşabilmek için Sovyet yönetimi altına alınan halklara Rus dili ve kültürünü zorla kabullendirip, onları “*ağabey ulus*” Ruslara bağlı kılmaya çabaladılar. Bunu gerçekleştirebilmek için de Türkistan tarihini tahrif edip, onları bir birinden uzaklaştırma yolunda gayret sarf ettiler. Bunun neticesinde de kardeş halklar düşman olarak gösterilirken, gerçek düşmanlar ise dost ola kaldılar.

Sovyet Sonrası Dönemde Türkistan Birliğini Kurma Çalışmaları (1991-2005):

Türkistan'da Sovyet yönetimi kurulduktan sonra, halkın önemli bir kesimi kendi dili ve kültürünü unutup, Moskova'yı örnek alınacak, kurtarıcı güç olarak görmeye başlamıştı. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasına yakın bir zaman kaldığında, Birleşik Türkistan fikirleri yeniden dile getirilmeye başlandı. 1989 yılında özellikle Özbekistan'da geniş manada etkili olan “*Türkistan Halk Hareketi*” kuruldu. Onun hemen ardından Moskova'da “*Turkestan*” Kazakistan'da “*Türkistan*” gazeteleri yayın hayatına başladı, birçok bilimsel konferanslar tertiplendi. Bağımsızlığın ilk yıllarında, tüm Türk Dünyasının ortak değeri olan *Cengiz Aytmatov*, “*Türkistan bizim ortak evimizdir*” sloganıyla çalışmalar yürütmeye başladı. Kırgızistan'da “*Turan*” adıyla bir siyasi parti de kuruldu. Turancı görüşleriyle tanınan Özbek *Bahtiyar Kerimov*, “*Orta Türk*” dilinin metodolojisini oluşturdu. Bağımsızlıklarına kavuşan Türkistan Türk Devletlerinin başkanları birlik olmanın gerekliliğini dillendirmeye başladı, ikili ya da birkaç ülke arasında anlaşmalar imzalandı.²¹

1991'de Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla Türkistan'da; Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri bağımsızlıklarına kavuştular. Sovyetlerin dağılmasıyla bölgede büyük bir güç boşluğu oluşmuştu. Bu boşluğun da sonucunda Türkistan'daki Türk cumhuriyetleri yeni bir yol arayışına girdi. Bu yol arayışlarından ve teşebbüslerden birisi de bu ülkelerin birbirleriyle olan işbirliğini geliştirmek olmuştur. Türk cumhuriyetleri ilk olarak 1990 yılında Almatı'da bir zirvede Sovyetler Birliği'nin kötüleşen ekonomik koşullarından korunmak için toplanmıştı. Bu zirveler 1991, 1993 ve 1994 yıllarında da devam etti. 1991'de Aşkabat'taki zirvede Kazakistan Cumhurbaşkanı *Nursultan Nazarbayev*, Avrupa Birliği'ni örnek göstererek *Türkistan Birliği*'ni teklif etmiştir.²² Aşkabat Zirvesinden önce SSCB'nin dağılmasından sonra kurulan üç Slav devleti Rusya Federasyonu, Belarus ve Ukrayna *Slav Birliği* kurma kararını almıştı. Aşkabat Zirvesinde, Slav cumhuriyetler tarafından kurulan bu birliğe, Türkistan Cumhuriyetlerinin de katılması kabul edilmişti. 21 Aralık 1991 tarihinde onbir eski Sovyet cumhuriyeti Almatı'da bir araya gelerek *Bağımsız Devletler Topluluğu*'nu (BDT) kurdular. Nazarbayev'in Aşkabat Zirvesindeki Türkistan Birliği kurulması teklifinin siyasi bir taktik olduğunu dile getirenler de vardır. Böyle bir teklif gündeme getirilerek, üç Slav cumhuriyeti arasında kurulacak ve muhtemel gelecekte süper güce dönüşecek bu devlete karşı alternatif bir Türkistan Birliği oluşumu teklif edilerek Slav birliğinin oluşturulması engellendiği belirtilmektedir.²³ Buna ilave olarak, 1991 yılının 8 Aralık günü *Belovejsk Anlaşmasıyla*, Rusya, Ukrayna ve Belarus Cumhuriyetleri bir araya gelmelerini, buna karşılık olarak da, 13 Aralık'ta Merkezî Asya Cumhuriyetlerinin Devlet Başkanları Aşkabat'ta toplanmalarını, eski SSCB topraklarının “*Slav*” ve “*Türk*” odakları şeklinde bölünmesi “*tehlikesinin*” doğmasına yol açacağını

²¹ Yermentay Sultanmurat, “Ortalık Aziya Memleketterinin Odagi – Buzılğan Birlikti Kalpına Keltiru”, *Türkistan Gazetesi*, No: 36 (686), 6 Eylül 2007.

²² Ümit Nazmi Hazır, “Türkistan Bütünleşmesi Mümkün mü?”, <http://akademikperpektif.com/2014/05/30/turkistan-butunlesmesi-mumkun-mu/>

²³ Hasan Ali Karasar, Sanat K. Kuşumbayev, *Türkistan Bütünleşmesi, Merkezi Asya'da Birlik Arayışları 1991-2001*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2009, s. 24-25.

düşünenlere de mevcuttu. Onlara göre, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in, Sovyetler Birliği'nden ayrılan 11 cumhuriyetin liderini Almatı'da toplayarak, onların arasında anlaşmalar yapılmasına ön ayak olması ve bu görüşmeler neticesinde hazırlanan *Almatı Deklarasyonu*'yla BDT'nin kurulmuş olması bu *tehlikeyi* de ortadan kaldırmış oluyordu.²⁴

1993 yılında Taşkent şehrinde Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik ve Türkmen devlet başkanlarının katılımı ile gerçekleşen siyasî-ekonomik işbirliğinin gelişim meselelerinin görüşüldüğü toplantıda bölgenin adının *Ortalık Asya* yani *Merkezî Asya* olarak belirlenmesi kararlaştırıldı. Bu ismin verilmesinde bölgenin Avrasya'nın ortasında yer almasının yanı sıra buradaki ülkelerin tarih, dil, din, kültür, sosyal yaşam ve gelenek-göreneklerinin yakınlığı etkili olmuştur. *Orta Asya (Middle Asia)* terimi yerine *Merkezî Asya (Central Asia)* teriminin kullanılmasının tarihi sebepleri de vardır. Sovyetler döneminde Orta Asya tabiri ile Kazakistan'ın dışında kalan Türkistan bölgesi kastediliyordu.²⁵

SSCB'nin dağılmasının ardından, bağımsızlıklarını yeni kazanan cumhuriyetlerde özgürlük ve egemenlik ortamının getirmiş olduğu bir heyecan ve coşku oluşmuştu. Bu günlerde kendi kendini yönetmek ve millî idealler ön planda tutulurken, ekonomik problemleri nazarı dikkate almak lüzumsuzmuş gibi göründü. Ancak sonraki günlerde gelişen olaylar, ekonomiyi dikkate almadan devleti yönetmenin imkânsız olduğunu gösterdi. Buna bağlı olarak entegrasyon ve karşılıklı işbirliği fikirleri gündeme gelmeye başladı.

Sovyetlerin dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan birçok cumhuriyet, işbirliği ve karşılıklı anlayış olmadan istikrarı korumanın, güvenliği sağlamanın, ekonomik reformları gerçekleştirmenin ve uluslararası topluma entegre olmanın mümkün olmadığını anladı. Tüm bunlardan yola çıkarak, söz konusu ülkeler arasında entegrasyonu gerçekleştirmekten başka çarenin olmadığını söylemek yanlış olmaz.

Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulmasının ardından örgüte üye ülkelerin Devlet Başkanları 1993 yılındaki Moskova Zirvesinde *Ekonomik Ortak Bölge* kurulması fikrini tartışmış ve tüm devlet başkanları bu fikre olumlu yaklaşmış, bu konu ile ilgili bir deklarasyona da imza atılmıştı. *Ekonomik Odağın* kurulabilmesi için de gümrük birliğinin oluşturulması yönünde faaliyetler yürütülmeye başlamıştı. Kazakistan, Rusya ve Belarus hükümetleri arasında kurulan bu gümrük birliğinedaha sonra Kırgızistan ve Tacikistan da dahil olmuştur.²⁶

Post-Sovyet arazideki entegrasyon, özel hususlar içermektedir ve birçok durumda Batı Avrupa'daki gelişmelerden farklılıklar arz etmektedir. Bu farklılıkları karşılaştırmalı olarak şu şekilde göstermek mümkündür:

- Avrupa toplumundaki entegrasyonu, uzun yıllardan beri bağımsız bir şekilde ömür sürmekte olan ülkeler gerçekleştirmiştir. Sovyet sonrası arazide ise entegrasyon, totaliter-birleşik bir devletten ayrılmış ve egemenliklerinin hukuki statülerini oluşturmayı maksat edinmiş cumhuriyetler tarafından kurulmaya çalışılmaktadır.
- Avrupa'da entegrasyonu, pazarekonomisi gelişmiş ülkeler gerçekleştirmiştir. Post-Sovyet arazide ise entegrasyonu pazarekonomisine geçiş sürecini yaşayan devletler oluşturmaktadır.

²⁴ Kasımjomart Tokayev, *Kazakistan Respublikasının Diplomatyası*, Almatı, 2002, s. 52; M. K. Kozıbayev, K. N. Nurpeyis, K. Tokayev, J. Tüymebayev, K. Aldajumanov, J. Abilgojin, *Kazakistan Tarihi*, Atamura Yayınları, C. V, Almatı, 2010, s. 428.

²⁵K. M. Rakımjan, "Ortalık Aziya-Tagdırı Ortak Halıktar Mekendeytin Bütün Bir Aymak", http://www.rusnauka.com/11_NPE_2014/Economics/15_166894.doc.htm

²⁶Kozıbayev vd., *age*, s.431.

• Avrupa'da entegrasyon, onlarca yıl boyunca devletlerin aldığı siyasî kararlar ve gelişip güçlendirilen ekonomik ilişkilerle evrimsel bir süreç geçirerek gerçekleşmiştir. Post-Sovyet arazide ise malî politikaları değişmiş, ticarî-ekonomik ilişkileri yeni gelişmekte olan ülkeler bu entegrasyonu gerçekleştirmeye girişmişlerdir.²⁷

Şüphesiz ki entegrasyonun en önemli kısmını ekonomik konular oluşturmaktadır. Tarih boyunca kaynaşarak gelişen iş gücü, ilişkiler ve bunlarla birlikte jeopolitik vaziyetin hususiyeti, birleşik ihracat ve transit taşımacılığın potansiyelinin verimli kullanımını şart kılmaktadır. Bunun yanı sıra acil çözülmesi gereken birçok problem de mevcuttur ki bunların ikili görüşmelerle halledilmesi mümkün değildir. Söz konusu olan, su-enerji ve transit taşımacılık potansiyelinin yapılan anlaşmalara uygun olarak ve verimli bir biçimde kullanılması, çok büyük bir ekolojik sorun olan Aral Gölü civarındaki felaketin birleşerek sonlandırılması, bölgesel güvenlik için uygun bir sistemin oluşturulması, terörizme, dinî ekstremizme ve uyuşturucu ticaretine karşı mücadelede birlikte hareket edecek bir organın kurulmasıdır.

Merkezî Asya Memleketlerinin bölgesel entegrasyon kurma ideali, 30 Nisan 1994 tarihinde Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri arasında kurulan “*Ortak Ekonomik Alan*” ile başlamıştır. Burada *Merkezî Asya İşbirliği Örgütü*(MAİÖ) de kurulmuştur ki, bu örgüt, Sovyet sonrası bölgede işbirliğini güçlendirmek için kurulan toplulukların en önemlileri arasındadır. Örgüte 26 Mart 1998’de Tacikistan da dâhil olmuştur. 1994 yılının Temmuz ayında MAİÖ’nün geliştirilmesi için, birliğe üye ülkelerin cumhurbaşkanlarının aldığı kararla *Devletlerarası Konsül* ve bunun esas kuruluşları olarak *Başbakanlar Konseyi*, *Dışişleri Bakanları Konseyi*, *Savunma Bakanları Konseyi* ile kalıcı çalışmaları yürütmek üzere *İdare Komitesi* kuruldu. Aynı zaman zarfında *Merkezî Asya İşbirliği ve Kalkınma Bankasının* da kurulması kararlaştırıldı. Bu bankanın anaparası iştirakçi ülkeler tarafından tedarik edilecekti. Devletlerarası Konsül, 1996 yılının Ağustos ayında Rusya Federasyonu’nu gözlemci devlet olarak kabul etmişti. 1999 yılında Türkiye, Ukrayna ve Gürcistan’a da aynı statü verildi. 1994 yılında imzalanan anlaşma, Merkezî Asya Cumhuriyetleri arasında doğrudan ekonomik ilişkilerin gelişmesine, belirlenen hizmet ve iş gücünün serbest dolaşımına, iştirakçi ülkelerin kredi, yatırım, bütçe, vergi, ücretlendirme, gümrük ve döviz politikaları meseleleri hakkında danışma toplantıları yapılmasına; bunlara ilaveten taşımacılık ve iletişim alanlarındaki politikaların uygulamaya konulmasında uygun ortam oluşturması bakımından son derece mühimdir. Merkezî Asya Cumhuriyetlerinin Devlet Başkanları, Merkezî Asya İşbirliği ve Kalkınma Bankasının kurulması konusuna çok önem vermekteydi. 10 Şubat 1995’te bankaya maddiyat tahsis edilmesi hususunda taslak ve projelerin hazırlanması için *Merkezî Asya Odağı İdare Komitesi* görevlendirildi. Bununla birlikte bankanın tam manasıyla amacına ulaştığını söylemek için henüz erkendir. Mevcut aktiflerin kullanımındaki önemli eksiklikler, *Karatav Fosfor Madeni* hammadde bazası ile gaz ve su tüketimini hesaplayacak cihazların geliştirilmesi; meskenlerde kullanılan elektro-motorlar ile endüstriyel alandaki aletlerin üretiminin organize edilmesi gibi konular için hazırlanan proje ve taslakların yetersizliği, bankanın gelişimine önemli engeller oluşturmaktadır. Banka, bölge ülkelerinin ekonomilerinin işbirliğinde layık olduğu yeri alamamaktadır. Bunun üstüne devletlerin üzerine düşen malî yükümlülüklerine uymaması, bankanın çalışmalarını olumsuz etkilemektedir. Yükümlülüklerini tam olarak sadece Kazakistan ve Özbekistan yerine getirmektedir.²⁸

Merkezî Asya’nın üç cumhuriyetinin liderleri, BM bünyesinde “*birleşik cephe*” kurmanın yerinde olacağı hakkında da fikir bildirmişlerdi. Bunun bölgesel istikrar ve emniyetin

²⁷ Tokayev, *age*, s. 53.

²⁸ Tokayev, *age*, s. 88-89., Kozibayev vd., *age*, s. 437.

oluşmasında özel bir yeri vardır. Bu teklif ilk kez Kazakistan Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev tarafından, 1994 yılının Aralık ayında BM Genel Sekreter Yardımcısı *Marrack Goulding*'e belirtilmiş ve BM Genel Sekreteri *Boutros Ghali* tarafından desteklenmişti. Birleşik Merkezî Asya Cephesi'nin kurulmasında BM'nin daha sonraki Genel Sekreteri *Kofi Annan*'ın da büyük katkısı olmuştur. Birleşik Cephe'nin kurulması hakkında, 15 Aralık 1995 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti'nin Jambıl kentinde üç cumhurbaşkanının gerçekleştirdiği toplantıda bir anlaşma imzalanmıştır. Bu toplantıda Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri Savunma Bakanları Konseyinin yönetmeliği de onaylanmıştır.²⁹

6 Mayıs 1996 tarihindeki toplantıda, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan liderleri; Birleşik Merkezî Asya Cephesi'nin kurulması, NATO'nun "*Barış İçin Ortaklık*" programı çerçevesinde eğitim ve talime hazırlık, Ortak Ekonomik Alan kurma anlaşmasının uygulamaya koyulma süreci, üç ülke arasındaki üretim ve kooperatif meseleleri ile su-enerji kaynaklarının kullanımında ortaya çıkan sorunların çözümü konularını görüştüler. Bu toplantıda "*Merkezî Asya Entegrasyon Meseleleri*" adlı bir broşürün hazırlanması da kabul edilmiştir. Daha sonraki dönemde meydana gelen olaylar, bölgesel güvenlik meselesine ciddiyetle yaklaşmanın şart olduğunu göstermiştir. Taliban'ın Afganistan'ın kuzeyinde saldırılarda bulunması ve Merkezî Asya'nın birçok yerinde ekstremist hareketlerin ortaya çıkması, bu ülkelerdeki vaziyetin müşkül hal almasına yol açmıştı. Bundan dolayı 4 Ekim 1996 günü, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan Devlet Başkanları ile Rusya Hükümet Başkanı Almatı'da bir toplantı gerçekleştirmiş, silahlı çatışmaları sonlandırmak için ilgili ülkelerin katılımıyla *BM Güvenlik Konseyi*'nin özel bir oturum düzenlemesi teklif edilmişti.

Siyasî ve ekonomik faktörlerin karşılıklı etkileşiminin artması, bölge ülkelerinin kısa vadeli politikalarının ve yükümlülüklerinin belirlenmesini şart kıldı. Buna bağlı olarak ekonomik işbirliği sürecinin ikinci dönemine geçilmiş oldu. Bu durumu daha da kuvvetli hale getirmek, Merkezî Asya'da çok yönlü işbirliğini daha da geliştirmek ve Asya'nın önemli bir bölümünü oluşturan arazide istikrarı sağlamak için 10 Ocak 1997 tarihinde Bişkek'te, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri arasında "*Ebedî Dostluk Anlaşması*" imzalandı. Bu, dünya diplomasi pratiğinde eşine ender rastlanan çok taraflı bir belgedir. Üç ülkenin arasındaki ilişkilerin tüm yönlerini kapsayan belge, karşılıklı güven, bağımsızlık, egemenlik, eşit hukuk ve birbirlerinin iç işlerine karışmama gibi prensipler esasında her alandaki işbirliğini daha da derinleştirmeyi amaç edinmiştir.³⁰

Merkezî Asya ülkelerinin karşılıklı siyasî ilişkileri ve ekonomik işbirlikleri bölgesel ekonomik entegrasyona ciddî ilgi duymalarına bağlıdır. Bu hassasiyeti nazarı dikkate alan Kazakistan Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev, Merkezî Asya ekonomisi için özel bir ekonomik program yapılmasını teklif etti. Bu program iki maksada ulaşmayı hedefliyordu: bölge ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkileri daha da geliştirmek ve Merkezî Asya ülkelerinin Avrupa ve Asya devletleri ile işbirliklerini güçlendirmek. Programın öncelik gördüğü başlıca hususlar şunlardır: ulaşım altyapısı, su-enerji kaynaklarının verimli kullanımı, yurt dışı yatırımını cazip kılma ve yer altı enerji kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştıracak yeni güzergahların belirlenmesi. Kazakistan diplomasisi bu teklifin uygulamaya geçirilmesi için var gücüyle çalışmıştır. Merkezî Asya Cumhuriyetlerinde ekonomik reform sürecinin bir birlerinden farklılıklar arz etmesi, yeni bir oluşumun kurulması ihtiyacının zuhur etmesine yol açtı. Dolayısıyla Devletlerarası Konsülün 17-18 Temmuz 1998 tarihli oturumunda bölgesel birliğin yeni adı "*Merkezî Asya Ekonomik Topluluğu*"(MAET) olarak belirlendi. MAET Devletlerarası Konsülünün 14 Mayıs 2000 tarihli Duşanbe toplantısında Merkezî Asya ülkelerinin Devlet

²⁹ Tokayev, *age*, s. 90.

³⁰ Kozıtbayev vd., *age*, s. 438.

Başkanları arasında, topluluğun gelişim perspektifleri ile Merkezî Asya bölgesinin su ve enerji kaynaklarını ortaklaşa kullanımı hakkında fikir teatisinde bulunuldu. Taraflar, uluslararası su-enerji konsorsiyumu kurulması hakkındaki Kazakistan'ın teklifini kabul etti. MAET çemberinde entegrasyonu daha köklü hale getirmeyi amaç edinen, topluluğun 2005 yılına kadarki gelişim stratejisi Devlet Başkanları tarafından onaylandı.

Bu belgeyle, Merkezî Asya Cumhuriyetlerinin karşılıklı ilişkilerinde şu konular üzerinde yoğunlaşması amaçlanmıştır:

- Ticarî-Ekonomik ilişkilerin canlandırılması,
- Su ve enerji kaynaklarının ortaklaşa verimli bir biçimde kullanılması,
- Ulaşım ve iletişim sisteminin geliştirilmesi konusunda kararlaştırılan siyasetin uygulanması,
- Yerleşik ekonomik ilişkileri mükemmelleştirme ve ihracata çıkarılacak üretimi artırma,
- MAET ülkelerinin halkları arasında sosyo-kültürel ilişkileri artırmak için mümkün olabilecek en uygun ortamı oluşturmak.³¹

Çolpan Ata'da gerçekleşen ve Kazakistan, Kırgızistan ile Özbekistan arasında varılmış bütünleşme anlaşmalarının son aşaması olan *Merkezî Asya Ekonomik Birliğinin* kurulduğu bu zirvede Afganistan kaynaklı tehditlere ortaklaşa karşı koyma sisteminin geliştirilmesine de karar verilmişti. Ayrıca bu birliğe bu tarihten itibaren Tacikistan da dâhil olmuştu.³² Toplantıda, MAET ülkelerinin 2002 yılına kadarki süreci kapsayacak, Ortak Ekonomik Bölgenin oluşturulması hakkındaki birinci dönem çalışmalarının programı da hazırlanmıştır. Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan ilk olarak, serbest ticaret bölgesinin, ardından da malların, hizmet sektörünün ve kapitalin ortak pazarını oluşturacak olan ortak para ve gümrük birliğinin aşamalı bir şekilde kurularak ekonomik entegrasyonu ve karşılıklı ilişkileri güçlendirme hususunda söz birliğine vardılar. Merkezî Asya Cumhuriyetlerinin ekonomik entegrasyon konularına yaklaşımları birbirinden çok farklı olduğu için, Kazakistan'ın tüm gayretlerine rağmen yukarıda anlaşılan konular hakkında henüz olumlu bir adım atılamamış, sadece bazı konularda küçük ilerlemeler sağlanabilmişti. Örneğin tarımsal piyasanın oluşturulması girişimlerinden bir netice alınamamıştır. Bununla birlikte örgüt, vergilerin uyumlaştırılması, çifte vergilerin önlenmesi konularında çaba harcamış, su kaynaklarının kullanımı ve ekolojik güvenliğin sağlanması meseleleriyle ilgilenmişti.³³

2000 yılının 20 Ağustosunda Merkezî Asya Cumhuriyetlerinin liderleri ile Rusya Cumhurbaşkanı'nın temsilcisi, Rusya Federasyonu Güvenlik Konseyinin Sekreteri S. İvanov arasında Bişkek'te bir toplantı yapıldı. Burada, Özbekistan ve Kırgızistan'da yönetime karşı baş kaldırmış olan oluşumların çıkardıkları huzursuzluklar konusu tartışıldı. Taraflar, uluslararası terörizmin faaliyet alanının genişlemiş olmasından endişe duyduklarını bildirdiler ve terörizme karşı aktif bir şekilde mücadele edeceklerini belirttiler.

Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan Cumhurbaşkanı terörizme, siyasî ve dinî ekstremizme, uluslararası organize suça, bunlarla birlikte tarafların istikrarını ve güvenliğini tehlikeye düşürecek her türlü tehdide karşı birlikte hareket edecekleri hususundaki

³¹ Tokayev, *age*, s. 91-92.

³² Karasar, Kuşkumbayev, *age*, s. 126.

³³ Mehmet Dikkaya, "Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'nın Sorunları ve Uluslararası Ekonomik Sisteme Entegrasyonu", *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Editör: M. Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara-Türkistan, 2012, s. 458.

Taşkent'te 21 Nisan 2000 tarihinde imzaladıkları anlaşma çerçevesinde üzerlerine düşen yükümlülükleri eksiksiz bir şekilde yerine getirmelerinin şart olduğunu dile getirmişlerdir.³⁴

Merkezî Asya Ekonomik Topluluğu verimli çalışmalar yürütmüş olmakla birlikte üye ülkeler, bu birliğin sadece ekonomik nitelikte olmakla kalmayıp, siyasî içeriğe de bürünmesinin şart olduğu kararına vardılar. Bundan dolayı 2001 yılının sonunda Taşkent'te gerçekleştirilen Devlet Başkanları Zirvesinde Merkezî Asya Ekonomik Topluluğu'nun yerine *Merkezî Asya İşbirliği Örgütü*'nün(MAİÖ) yeniden kurulması fikri gündeme gelmişti. Devlet Başkanları Konseyinin 28 Aralık 2002 tarihli oturumunda Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri arasında Merkezî Asya İşbirliği Örgütü'nün kurulması hakkında anlaşma imzalandı. *MAİÖ Devlet Başkanları Konseyinin* 2004 yılının 18 Ekim günü Almatı'da gerçekleştirdiği oturumunda, Rusya Devlet Başkanı Temsilcisi *S. İvanov*, MAİÖ'ne üye ülkelerle Rusya arasında dostluk ve işbirliğinin mevcut olduğunu, bu devletlerle Rusya Federasyonu'nun ortak menfaatlere sahip bulunduğunu belirterek, Rusya'nın örgüte tam üye olarak girme niyetinde olduğunu dile getirmişti. Toplantıda daha önce gözlemci statüsünde olan Rusya Federasyonu'nun örgüte tam üye olarak alınması kabul edilmiştir.

Merkezî Asya'da entegrasyon konusu mevzu bahis olduğunda, endüstriyel üretim kooperatiflerinin ve ortak işletmelerin kurulması, zirai faaliyetlerde birlikte hareket edecek uygun ortamın mevcut olduğunun belirtilmesi yerinde olacaktır. Merkezî Asya ülkelerinin işbirliği ekonomik, siyasî sosyal ve ekolojik meselelerin çözümüne büyük imkân sağlayacaktır. Merkezî Asya'daki tüm ülkelerin faydasına olan birlikte hareket etme, bu ülkelerin sosyo-ekonomik gelişimini hızlandıracak başlıca unsurlardan biri olacaktır. Bununla birlikte Merkezî Asya Cumhuriyetlerinin ekonomik ve siyasî açıdan birbirlerine eşdeğer olmadığını da dikkatlerde kaçırmamak gerekir. Bölgedeki devletlerin ekonomik gelişim seviyesi, iktisadî gücü ve ekonomik alandaki yeniden yapılanmalara yaklaşımları birbirinden farklılıklar arz etmektedir. Uluslararası analistlerin değerlendirmelerine göre Kazakistan, ekonomik reformlarda bölge ülkelerinin bir hayli önünde yer almaktadır. Gayrisafi yurtiçi hasıla verilerinde Kazakistan, Merkezî Asya'da önder pozisyonundadır. Özbekistan, bazı hususî faktörlere bağlı olarak ekonomide sıkı devlet denetimi politikasını uygulamaktadır. İç savaştan ancak 1990'lı yılların sonunda çıkabilen Tacikistan ise ekonomide köklü yeniden yapılanmaları yapabilmek için henüz hazır durumda değildir. Siyasî açıdan ele alacak olursak, Merkezî Asya ülkeleri günümüz jeopolitiğine de farklı yaklaşımlar sergilemektedir. Mesela Özbekistan, Merkezî Asya ve BDT çemberindeki entegrasyona çeşitli çekincelerle yaklaşmaktadır. Afganistan'da gerçekleşen olaylar da bölgedeki jeopolitik vaziyeti olumsuz etkilemiştir. Bu duruma bağlı olarak Kırgızistan ve Tacikistan gibi ülkeler, ulusal güvenliklerini temin etmeleri için entegrasyon konusuna kurtarıcı gözüyle bakmaktadır. Kazakistan, Türkistan'da entegrasyon faaliyetlerine en ciddî yaklaşan ülkedir. Kazakistan'ın Merkezî Asya politikalarında en çok önem verdiği ülke ise Özbekistan'dır. Bu durum, Özbekistan'ın bölgedeki ekonomik gücü ve siyasî ağırlığından kaynaklanmaktadır. İki ülke arasındaki ilişkiler, Merkezî Asya'da istikrarın sağlanması bakımından da son derece önemlidir. Kazakistan ile Özbekistan Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin esasını oluşturan prensipler, 24 Haziran 1992 tarihinde imzalanan "*Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Anlaşmasıyla*" belirlenmiştir. Anlaşmada taraflar, Kazakistan ve Özbekistan'ın toprak bütünlüğünü ve iki ülke arasında belirlenen sınırın değişmezliğini tanımışlardır. İki ülke arasındaki sınırdaki her hangi bir değişikliğin de ancak karşılıklı anlaşma yoluyla gerçekleşebileceği kayıt altına alınmıştır. Ekolojik problemlerin de görüldüğü anlaşmada, Aral Gölü ve civarındaki ekolojik felaketin global seviyeye ulaştığına dikkat çekilerek,

³⁴ Tokayev, *age*, s. 93.

çevrenin korunması ve Aral Gölünün ekolojik sisteminin eski haline getirilmesi konusunda ortak hareket edilmesi kararlaştırılmıştı. Sınırdış ülkeler olmalarına bağlı olarak, Kazakistan ile Özbekistan arasındaki ulaşım meseleleri ile de ilgilenilmiştir. Anlaşmada tarafların ekonomik güçlerini Trans-Asya Demiryolu Hattını kurmak için kullanmaları hususunda fikir birliğine varılmıştı. İki ülke, transit taşımacılıkta işbirliğinin geliştirilmesi konusunda da dilek bildirmişlerdi. Taraflar, karşılıklı saygı prensibi esasında yolcuların ve malların sorunsuz bir şekilde kendi topraklarına ulaşımının sağlanması kararlaştırdı. Bunların yanı sıra anlaşmada, bölgede güvenliğin temin edilmesinde sıkı işbirliği halinde olunması da ulaşılmaya hedeflenen maksatlar arasında gösterilmiştir. Kazakistan Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev'in 1994 yılındaki Taşkent ziyareti sırasında imzalanan Ortak Ekonomik Alan kurulması hakkındaki anlaşma, Kazakistan ile Özbekistan arasındaki ilişkilerin daha da köklü hale gelmesini sağlamıştır. Buraya daha sonra Kırgızistan'ın dâhil olması, Merkezî Asya Cumhuriyetleri arasında işbirliğinin yeni döneminin başlamasını sağlamıştı. Bu anlaşmada malın, hizmet sektörünün, kapitalin ve iş gücünün serbest dolaşımı ile kredileme, bütçe, vergi, ticarî malların fiyatlarının belirlenmesi, gümrük ve para politikalarının yürütülmesi esnasında ortak hareket edileceği belirtilmişti.³⁵

İki ülkenin yürütmekte oldukları ekonomi politikaları, karşılıklı ilişkileri doğrudan etkilemektedir. Kazakistan ekonomide tam liberalleşmeye geçmişken, Özbekistan eski sistemi devam ettirerek merkezî denetim politikalarını uygulamaya devam etmektedir. Elbette bu durum sadece ekonomik işbirliğinde ortaya çıkan sorunların çözümünü olumsuz etkilemekle kalmayıp, karşılıklı ticaretin büyümesine de engel olmaktadır. MAİÖ Devlet Başkanları Konseyinin 5-6 Temmuz 2003 tarihlerinde Almatı'da bir toplantı gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası, Asya Kalkınma Bankası, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası, İslâm Kalkınma Bankası gibi global malî kuruluşların iştirakiyle uluslararası su-enerji, gıda ve taşımacılık konsorsiyumunun kurulması konusu yeniden gündeme gelmiştir. MAİÖ'nün bölgeye uluslararası kuruluşların yatırımını çekerek, uluslararası konsorsiyumlar kurma fikriyle BM de ilgilenmiştir. Buna bağlı olarak MAİÖ Devlet Başkanları Konseyi başkanı ve Kazakistan Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev, MAİÖ'ne üye Devlet Başkanlarına, UNEP (*United Nations Environment Programme / Birleşmiş Milletler Çevre Programı*) ve ESCAP (*United Nations Economic and Social Commission for Asia and Pasific / Asya ve Pasifik için Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Komisyonu*) gibi bölgede faaliyet tecrübesi olan kuruluşların konsorsiyumlar kurma imkânlarının incelenmesini içeren bir mektup yollamıştı. Konsorsiyumların kurulması hakkındaki anlaşmayı uygulamaya koyabilmek için MAİÖ'ne üye ülkelerin hükümetleri kurulacak konsorsiyumların esas prensiplerini belirlemek üzere çalışma grupları da kurulmuştur. MAİÖ Parlamenterleri, Kazakistan'ın öncülüğünde 5 Mayıs 2004 tarihinde Almatı'da bölgenin güvenlik ve istikrarının korunması hususunda bir toplantı gerçekleştirmişti. Burada, terör olaylarının yayılmasının önlenmesi ile ekstremizm ve uyuşturucu ticaretiyle mücadele konusunda önemli kararlar alınmıştır. Ekonomik işbirliği çerçevesinde Merkezî Asya Ortak Pazarı'nın kurulması kararlaştırılmıştır. Pazarın kurulmasıyla doğal kaynaklar, su-enerji ve madenlerin optimum kullanımı, yurt dışından gelecek yatırımı cazip kılma ve MAİÖ'ne üye ülkelerin istikrarlı gelişimi amaçlanmıştır.

Devlet Başkanları, uluslararası malî kuruluşların katılımıyla su-enerji, gıda ve taşımacılık konsorsiyumlarının kurulması hakkındaki anlaşma sürecinin nihayete erdirilmesinin şart olduğunu belirtmişlerdir. Genel olarak tarafların gıda ve taşımacılık konsorsiyumlarının kurulması hakkındaki fikir birliği içerisinde oldukları nazarı dikkate alınarak, su-enerji

³⁵Age s. 95-97.

konsorsiyumu meselesinin üç ay içerisinde çözüme kavuşturulması 5 Mayıs 2004 tarihli toplantıda kararlaştırılmıştı. Bu konuyla ilgili olarak da Başbakan Yardımcıları görevlendirilmiştir.

6 Ekim 2005 tarihinde MAİÖ'ne üye Devlet Başkanlarının *St. Petersburg Zirvesinde* Avrasya ekonomik Topluluğunun genişletilmesi, ortak enerji pazarının kurulması, zanaat ve tarım alanlarında ilişkilerin güçlendirilmesi konularına bağlı olarak, bu toplulukla işbirliği içerisinde olunması kararlaştırılmıştı. 25 Aralık 2005 tarihli Avrasya ekonomik Topluluğu Devletlerarası Konsülünün toplantısında Merkezî Asya İşbirliği Örgütü resmen bu topluluğa dahil olmuştur.³⁶

Türkistan Entegrasyonu Fikrinin Geleceği:

1993 yılında gerçekleşen toplantıda “*Merkezî Asya Birliği*” kurulması fikrinin temelleri atılmıştı. 1998 yılında “*Merkezî Asya Ekonomik İşbirliği Teşkilatı*”, 2002 yılında da “*Merkezî Asya Dostluk ve İşbirliği Örgütü'nün*” kurulması konusu gündeme gelmişti. Bağımsızlığın ilk yıllarındaki heyecan sonraki dönemlerde azalmış, “*Avrasya Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün*” oluşmasının ardından da Türkistan Birliği fikri unutulmaya yüz tutmuştur. Bununla birlikte Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, Türkistan Cumhuriyetleri arasında bir birlik kurulması fikrini savunmaya devam etmiştir. Bu bağlamda, onun 16 Şubat 2005 tarihindeki halka seslenişinde son derece büyük önem arz etmektedir. O, seslenişinde: “*Önümüzde iki yol var; ya küresel ekonominin ebedi hammadde kaynağı olarak kalmak ve bu zenginliği kullanmak üzere dışarıdan yeni bir imparatorluğun gelmesini beklemek, ya da Merkezî Asya’da güçlü bir entegrasyon oluşturmak... Bundan sonra gerçekleştireceğimiz entegrasyon, bölgemizi istikrara, uygarlığa, ekonomik, siyasî ve askerî bağımsızlığa ulaştıracaktır... Ben Merkezî Asya Birliğinin kurulmasını teklif ediyorum.. Biz ancak bunu gerçekleştirmemiz halinde daima birlik halinde olmamızı arzulayan atalarımıza layık olabiliriz*”³⁷ demişti.

24 Aralık 2005 tarihinde Kazakistan’ın Almatı şehrinde, N. Nazarbayev’in Genel Başkanlığını yaptığı “*Otan*” Partisinin organize ettiği “*Bizim Kökümüz Bir*” adlı uluslararası bir sempozyum düzenlenmişti. Bu sempozyuma Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Azerbaycan ve Tacikistan’dan tanınmış devlet adamları ve bilim insanları iştirak etmiştir. Kazak tarihçi *Prof. Dr. Mambet Koygeldiyev* bu toplantıda yaptığı konuşmasında, Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev’in sunduğu Merkezî Asya Birliği fikrinin günümüz şartlarının doğurduğu bir gereklilik olduğunu belirtmiştir. Ona göre, söz konusu birliğin tarihî arka planı da mevcuttur. Merkezî Asya, asırlarca beraber yaşamış kültürel ve siyasal açıdan kaynaşmış olan halkların ülkesidir. Buraya Afganistan, İran, Moğolistan ve Rusya’nın bazı bölümleri de dâhildi ancak 20. Asırda oluşan jeopolitik durum sebebiyle bu kavram biraz daralarak, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan’ı kapsayan, yaklaşık 56 milyon insanın yaşadığı 4 milyon km²’lik alan için kullanılmaya başlamıştır. Sempozyuma Azerbaycan’dan katılan *Prof. Dr. Hicran Hüseyinova* ise Merkezî Asya Birliğinin bölgeyi istikrara, gelişmeye, ekonomik ve siyasî bağımsızlığa kavuşturacağını belirtmiş, bu fikrin Türk Alemini, özellikle de Merkezî Asya’yı uluslararası arenada saygı duyulan bir seviyeye götüreceği doğru bir yol olduğunu dile getirmiştir. Tacikistan Bilim Akademisi eski Başkan Yardımcısı *Prof. Dr. Musa Dinorşoyev* de, kardeş halkları bir araya getirecek olan Merkezî Asya Memleketlerinin birliğinin gelecek nesiller için çok faydalı bir girişim olacağını savunmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin eski Devlet ve Kültür Bakanı *Namık*

³⁶Kozıbayev vd., *age*, s. 439-440.

³⁷ Rakımjan, *agm*.

Kemal Zeybek, Merkezi Asya Birliği idealinin güçlenmesinin, Kazakistan'ın da güçlenmesine katkı sağlayacağına şüphe olmadığını açıklamıştır³⁸

Merkezi Asya'yı mesken tutmuş Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen halklarının bir takım farklılıkları olmakla birlikte benzer yönleri hayli çoktur. Her şeyden önce bu halklar köken bakımından ortak bir soydan gelmektedir. Günümüz Türkistan Cumhuriyetlerinde sosyal ve ekonomik açıdan bazı sıkıntılar yaşamaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bu cumhuriyetler yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle güçlü bir potansiyele sahip olmalarına rağmen ülke yöneticilerinin doğru politikalar yürütmemesi sebebiyle bu potansiyel olumlu bir şekilde kullanılmadı. Özbekler, Sovyet öncesi dönemde olduğu gibi kendi aralarında “*Ferganalı*”, “*Semerkantlı*”, “*Taşkentli*” diye bölünmüş bir durumdadılar. Türkmenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra 12 Aralık 1995 günü Birleşmiş Milletler Genel Kurulundan aldığı 50/80 sayılı kararla *daimi tarafsızlık statüsüne* kavuşmuştu. Türkmenistan bu tarihten sonra uluslararası politikada ve iç siyasetinde “*tarafsızlık*” politikasını yürütmeye başladı. Türkmenistan'ın böyle bir karar almasının sebebi olarak jeopolitik konumu ve sahip olduğu zengin yeraltı kaynakları dolayısıyla oluşacak hassas stratejik durum gösterilmektedir.³⁹ Kırgızistan ise üst üste yaşadığı 2005 Mart ve 2010 Nisan devrimlerinden sonra günümüzde parlamento seçimlerini yaparak sükûnete kavuşsa da ekonomik açıdan arzulanan seviyede değildir. Başka odaklar aramaktansa Türkistan'da istikrarı sağlayacak yegâne yol, doğal bir olgu olan Türk Birliği'dir.⁴⁰ Türkistan'da milliyet kavramı, etnik bilinç ve dini kimlik algıları 20. asrın başında da tartışılan bir konu idi. Özbeklerdeki “*Semerkantlı*”, “*Ferganalı*” gibi bölgelere dayalı bölünmenin benzeri, Kazaklarda “*Ulu Cüz*”, “*Orta Cüz*” ve “*Küçük Cüz*” şeklinde boylara bölünme halinde yaşanmış ve günümüzde de devam etmektedir. Bununla birlikte Türkistan'da yaşamakta olan milyonlar, günümüzde olduğu gibi geçmişte de köken olarak “*Türk*” soylu olduklarının da farkındaydı. Bazı durumlarda millet adı olarak dini kimliği ön plana çıkararak “*Müslüman*” terimini kullansalar da Türkistan'daki aydınlar, etnik bilinç ile İslami kimliği birbirine karşı ya da birbirinin düşmanı olarak görmemişlerdi. Onlara göre, *din milletin, millet milliyetçiliğin sayesinde vardı ve tüm Orta Asya Müslümanlığı Türk olarak kabul ediliyordu*. Özbek terimi ise devrimden önceki dönemde, bölgenin Türk nüfusunu nitелеmek için zaman, zaman kullanılmaktaydı.⁴¹

Kazakistan'ın meşhur yazarlarından *Muhtar Avezov*'un oğlu *Murat Avezov* da, “*Orta Asya'daki Azınlıkların Haklarının Korunması ve Toplumsal Yaşama Etkin Katılımı*” adlı konferansta yaptığı konuşmasında Merkezî Asya halklarının, büyük devletlerin elindeki oyuncağa dönüşmemesi için birleşmelerinin şart olduğunu belirtmişti. Murat Avezov'a göre Merkezî Asya'daki tüm halklar kardeştir ve ne yazık ki bu, günümüzde unutulmaya başlamıştır. Kazakistan, Kırgızistan Özbekistan ve Merkezî Asya'nın diğer memleketleri tarihlerini kendi fikirlerine göre yazmaya başladılar ki bu durum söz konusu devletler arasında çeşitli anlaşmazlıkların oluşmasına yol açmaktadır. Murat Avezov, Kazak-Kırgız halkları arasındaki ilişkiye özel önem vermektedir. Bu iki halkın tarihi ve medeni yakınlığı nazarı dikkate alınarak, günümüzde de iki ülke arasındaki ilişkilerin dost ve kardeş politikalarla yürütülmesi gerektiğini dile getirmektedir. Kazaklar ve Kırgızlar asırlar boyunca iyi komşuluk ilişkileri içerisinde ömür sürmüşlerdir. Kırgızların meşhur *Manas Destanı*'ni dünyaya

³⁸ Meyrambek Tölepbergen, “Ortak Müddeler Togıstırğan”, Egemen Kazakistan, №90-93 (25939) 25. 11. 2005.

³⁹ Emine Akçadağ Alagöz, “Daimi Tarafsızlık Politikası ve İsviçre Örneği”, www.bilgesam.org/incele/767/-daimi-tarafsizlik-politikasi-ve-ismivcre-ornegi/#.W0q8j0pl9PY

⁴⁰ Dosmuhamet Nur-Ahmet, “Jeke Bilik Kaytıp Kelmesin, Tek kana Kırgız Respublikası Örlesin”, <http://old.abai.kz/content/orta-aziyada-ortak-sayasat-bar-ma>

⁴¹ Adeeb Khalid, “Cedidçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, Çev.: Müfit Balabanlılar, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s. 642.

Kazakların büyük alimi *Çokan Velihanov* tanıtmıştı. Sovyetler Birliği zamanında Manas Destanı üzerinde devlet baskısı ve sansürü uygulanırken bu destan hakkında konuşmalar yaparak onu korumaya çalışan da başka bir Kazak, Muhtar Avezov idi.⁴²

Bununla birlikte Merkezî Asya'da Türk Birliği'nin kısa vadede gerçekleşmesinin biraz zor olacağı anlaşılmaktadır. Türkmenistan yönetimi bu fikre kendilerini uzak tutmaktadırlar. Bu ülkede yönetim anlayışı değişmeden Türk Birliğinden söz etmek mümkün değildir. Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un son yıllardaki tutarsız politikaları Merkezî Asya Birliği'nin önünde büyük bir engel olarak durmaktadır. Kerimov, 2006 yılında yaptığı açıklamasına; "*Kazak ile Özbek bir olursa bizi kimse yenemez*" demişti. Ancak 2008 yılında "*her devlet, Merkezî Asya Birliği kurulması teklifine bakış açısını ülkesine faydası açısından değerlendirmelidir. Bu girişimin bize, Özbekistan'a bir faydası olmayacağını doğrudan ifade ediyorum. Bu konu hakkında herhangi bir söyleneceye mahal vermemek için açıkça ifade edelim. Eğer Kırgızistan'a Kazakistan ile ikili bir ittifak gerekiyorsa bunu kendileri aralarında çözsünler*"⁴³ demişti. Kazakistan, Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyetleri politikalarında Türk Birliği düşüncelerini ön planda tutmaktadır. Bu üç ülke Türk Birliğinin alt yapısını oluşturması halinde, bu düşüncenin 10-15 yıldan sonra netice vereceği beklenmektedir.

Kerimov, 2006 yılının başında Merkezî Asya entegrasyonu hakkında olumlu fikirleri bildirirken, ülkesinde kanlı Andican olaylarına bağlı olarak büyük bir kriz yaşanmaktaydı. Dolayısıyla Kazakistan'ın yardımına ihtiyaç duymaktaydı. 2008 yılına gelindiğinde ise durum farklıydı. Ekonomik darboğaz içerisindeki Özbekistan, Kazakistan'dan belirli miktarda gıda yardımı talebinde bulunmuş ancak kendisi de ekonomik sıkıntılar içerisinde olan Kazakistan bu talebe olumlu cevap vermemişti.

1957 yılında Avrupa Ekonomik Topluluğunun kurulmasıyla başlayan Avrupa'daki entegrasyon sürecinin yaklaşık yarım asırlık bir sürece yayıldığı göz önüne alındığında Merkezî Asya'da entegrasyonun kolay olmayacağı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Merkezi Asya'da kaynakların ülkelere göre değişiklik göstermesi entegrasyonu kaçınılmaz kılmaktadır. Mesela Kazakistan, zengin yer altı kaynaklarına sahip geniş bir coğrafyaya sahip iken 30 milyonluk nüfusuyla Özbekistan önemli ölçüde insan gücüne sahiptir. Bu konu bağlamında entegrasyonun bazı olumsuzluklara yola açacağını belirtenler de vardır. Merkezî Asya Birliği kurulduktan sonra kaynaklar ve maddiyat bir ülkeden diğerine kolaylıkla geçmek durumunda olmalı. Bu durumda Kazakistan; Tacikistan ve Özbekistan'dan gelecek işçilerin ülkesine serbestçe girmesine engel olamamalıdır. Fakat bugün dahi ülkesinin güney vilayetlerine yasadışı yollarla gelen yaklaşık 2 milyon işçi Kazakistan için sorun oluşturmakta ve hükümet onlardan kurtulmanın yollarını aramaktadır.⁴⁴

Merkezî Asya'da yer alan cumhuriyetlerin tamamında bağımsız bir devlette olması gereken niteliklerin hepsi mevcuttur. Bu ülkelerde yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile insan gücü de bol miktarda bulunmaktadır. Yani Merkezî Asya Memleketlerinin birliğini kuracak temel esaslar fazlasıyla vardır ancak Sovyetler Birliği döneminde edindikleri alışkanlıklarından kurtulamayan bazı idareciler, Türkistan ülkeleri arasındaki bütünleşmeyi gerçekleştirilmemektedirler.

⁴² "Orta Aziya Elderi Derjavalardın Oynışagina Aynalmaq Kerek", <http://today.kz/kz/kazakhstan-news/2011-06-22/15706/>

⁴³ Menşük Asutay, "Ortalık Aziya Başlıarının Intımtaktasu Meselesin Şeşe Almagana 20 Jıl Boldı", http://www.azattyq.mobi/a/Kazakhstan_central_asia_/1936247.html

⁴⁴ Asutay, *agm*.

Türkistan'da Entegrasyonun Gerekliliği:

Merkezî Asya'da bölgesel bir birlik kurmanın ve geliştirmenin alt yapısı mevcuttur. İlk olarak bölgede meskun halkların coğrafi, kültürel ve dil birliği vardır. Bu yüzden Merkezî Asya Cumhuriyetlerinin işbirliklerini geliştirmek ve güçlendirmek Kazakistan Cumhuriyeti'nin politikasının esasını oluşturmuştur. N. Nazarbayev'in 1997 yılının Ekim ayında Kazakistan'ın 2030 yılına kadarki gelişim stratejisinin programını anlattığı, "Kazakistan 2030" adlı Kazakistan halkına seslenişinde: "ulusal menfaatimizi korunmasında, bununla birlikte yakın ve uzak perspektifteki güçlerin dengesinin sağlanmasında elimizde bulunan en kıymetli silah, entegrasyon politikamızdır. Birinci önceliğimiz, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında kurulacak Merkezî Asya Odağının önüne engel çıkarmak değil, onu geliştirmek olmalıdır. Bunu gerçekleştirirken de ülkelerin iç işlerine karışmamak, söz birliği halinde olmak ön planda tutulmalıdır"⁴⁵ demişti. Benzer görüşler bundan önce Özbekistan'da da dile getirilmişti. Özbekistan cumhurbaşkanı İslam Kerimov, "Türkistan Ortak Evimiz" sözüyle, Merkezî Asya'da bölgesel bütünleşme stratejisini sloganlaştırmıştı. O, 5 Mayıs 1995 tarihinde Özbekistan Parlamentosu *Âli Meclis*'teki konuşmasında "Türkistan Ortak Evimiz" projesini siyasetçiler ve kamuoyu ile paylaşmış, şunları ifade etmişti: "Bugün gelinen noktada benim gördüğüm kadarıyla en mühim mesele haline gelen konu, Merkezî Asya bölgesinin tek bir ekonomik, manevi ve eğer gerekirse siyasi bir birlik haline gelmesidir... En ufak bir şüphem yoktur ki tüm halklarımız tek bir Türkistan sloganını destekleyeceklerdir. Bunu hayat bize göstermiştir ve hepimiz için açık ve net olmalıyız. Merkezî Asya bölgesinin barışı, istikrarı ve gelecekteki kalkınması için yürekleri atan binlerce insanımız elbette bu fikri yürekte kabul edeceklerdir"⁴⁶

Kazakistan ve Özbekistan dahil olmak üzere, Merkezî Asya'daki cumhuriyetlerde yaşamakta olan insanlar, pek çok açıdan ortak özelliklere sahiptir. Bu insanların tamamı aynı soydan gelmekte, aynı dine inanmakta, bir takım farklılıklarla beraber aynı dili konuşmaktadır. Bununla birlikte Sovyetler Birliği zamanında çizilen sınırlara bağlı olarak, her cumhuriyette, diğer komşu cumhuriyetin insanları yaşamaktadır. Bu da bazen etnik sorunların yaşanmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla Türk cumhuriyetlerinin işbirliğinden doğacak ortak kültür, muhtemel etnik sorunların çözümüne büyük katkı sağlayacaktır.⁴⁷ Merkezî Asya'daki Türk cumhuriyetleri, ekonomik açıdan değerlendirildiğinde, dünya ekonomisiyle bütünleşerek rekabet edebilmeleri için kendi aralarında entegrasyon kurmalarının gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Bu ülkelerdeki nüfus artışı neticesinde 2000 yılından itibaren tarımın gayri safi milli hasıladaki payı sürekli azalmıştır. 2005 yılında %7 ile en düşük oran Kazakistan'da gerçekleşmişken, Kırgızistan %34'lük oranla en yüksek tarımsal hasılaya sahipti. Kazakistan ve Özbekistan harici ülkelerde endüstriyel hasıla sürekli düşmüştü. Bu ülkelerde, ticaret ve bankacılık gibi ikincil sektörler üzerinde yoğunlaşmış, reel üretimdeki gelişmeler ihmal edilmişti. Ayrıca temelleri Sovyetler zamanında atılmış olan sanayi, tarım ve diğer sektörlerin çağdaş teknolojiyle yenilenmesi gerekmektedir. Merkezî Asya'daki cumhuriyetlerin bir araya gelmesi, daha verimli üretimin gerçekleşebilmesi için gerekli alt yapıyı sağlayacaktır.⁴⁸

Merkezî Asya ülkeleri arasında birliğin oluşmasını gerekli kılan konulardan biri de su meselesidir. Kazakistan güney bölgelerinde Özbekistan'dan gelen akarsular konusunda sorun yaşarken, Kırgızistan'da açılan su tünelleri Kazakistan ve Özbekistan için problem

⁴⁵ Kazakistan – 2030 Barlık Kazakstandıktardın Ösip-Örkendeuvi, Kauipsizdigi Jane Al-Aukatının Artuvı, (Devlet Başkanının Kazakistan Halkına Seslenişi), <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030>

⁴⁶ Karasar, Kuşumbayev, *age*, s. 70-71.

⁴⁷ Geybulla Geybullayev, Erol Kurubaş, "Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyonu: Fırsatlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Y. 2002, C.7, S.1, s. 30

⁴⁸ Geybullayev, Kurubaş, *agm*, s. 29, Dikkaya, *agm*, s. 462-463.

oluşturmaktadır. Bu yüzden Merkezî Asya Birliği veya Türk Birliği fikirlerinin gündeme gelebilmesi için bu su meselesinin bir an önce çözüme kavuşturulması gerekmektedir. Birçok uluslararası siyaset uzmanları da “*Merkezî Asya’da bir-iki yıl içerisinde bir çatışma çıkarsa bunun iki sebebi olacaktır; biri uyuşturucu trafiği, diğeri su meselesidir*”⁴⁹ demektedir. Merkezi Asya’da en geniş su kapasitesine sahip olan ülkeler Kırgızistan ve Tacikistan’dır. Merkezi Asya’nın en büyük nehirleri olan ve Kazakistan ile Özbekistan’ın tarım alanları için son derece önemli olan Seyhun (Sırderya) Kırgızistan’dan, Ceyhun (Amuderya) Tacikistan’dan doğmaktadır. Bu ülkeler suyu enerji kaynağı olarak kullanmasının yanı sıra ekonomik ilişkilerinde bir araç olarak da değerlendirmiştir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Kırgızistan ve Tacikistan, döviz darboğazına düşmüştü ve Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan’dan aldığı doğalgaz, kömür ve mazota karşılık su kaynaklarını kullanmıştı.⁵⁰ Türkistan bölgesindeki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarının ilk yıllarından itibaren gündemde olan su sorunu sürekli bir gerginlik konusu olmuştu. 29 Haziran 2001 tarihinde Kırgız parlamentosunun aldığı karar bu gerginliklere bir örnek olarak gösterilebilir. Kırgızistan, *Eyaletler Arası Su Kaynaklarının Kullanımı ve Su İdaresinin Kurulması* hakkında çıkardığı yasayla, su kullanımının kendi ekonomik hakları olduğunu, komşu ülkelerin suyu kullanabilmesi için para ödemesi gerektiğini belirtmişti. Kazakistan ve Özbekistan bu yasanın çıkarılmasına, uluslararası hukuka uymadığı gerekçesiyle tepki göstermişti. Kazakistan’ı siyasi ve ekonomik açıdan zorlayamayacağını ve Seyhun’un akışını daha fazla engelleyemeyeceğinin farkında olan Kırgızistan da bir süre sonra geri adım atmak zorunda kalmış, iki taraf orta noktada buluşabilmişti. Kazakistan, 7 Mart 2002 tarihinde yapılan anlaşma ile suya para ödemeyeceğini belirtmiş, sadece *Çu* ve *Talas* nehirleri üzerindeki kanallar ve su tesislerinin masraflarının paylaşımı olarak 100 bin dolar ödemeyi kabul etti. Başlangıçta çok sert tavır takınan Özbekistan da Mart ayının sonuna doğru *Toktogul Su Rezervinin* bakımı karşılığında Kırgızistan’a ödeme yapılması konusunda anlaşma imzaladı.⁵¹ Bununla birlikte su konusunda söz konusu ülkeler arasında meselelerin tamamı henüz tam anlamıyla çözülmüş durumda değildir. Siyasi ve ekonomik sorunların yanı sıra bu konunun da çözüme kavuşmasının Türkistan cumhuriyetleri arasındaki entegrasyona bağlı olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç:

Sonuç olarak, yaklaşık 20 yıldan beri gerçekleşmesi beklenen ve çeşitli sebeplere bağlı olarak bir türlü istenilen sonucun alınmadığı Türkistan Birliği ya da Merkezî Asya Devletlerinin Birliği bölgedeki beş cumhuriyet için de elzemdir. 21. Asrın başından itibaren sosyal, siyasal ve ekonomik açıdan yeniden güçlenen Rusya Federasyonu, eski Sovyet topraklarında etki sahasını genişletmek arzusunda olduğu aşikardır. Merkezî Asya Birliği’nin kurulmasına engel olabilmek amacıyla Rusya’da bazı yaygın organlarında, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in bu birlik fikrini bahane ederek bölgede etkin güce sahip büyük bir lider olmayı arzuladığı yazıldığı dile getirilmektedir. Rusya’dan yayılan bu propagandanın Merkezi Asya’daki bazı ülkeler üzerinde etkili olduğu da görülmektedir. Nazarbayev, 2015 yılında *Genişletilmiş Bakanlar Toplantısı*’nda Avrasya Ekonomik Birliği’nin beklentilere cevap veremediğini, Rusya’nın Merkezi Asya ülkeleri üzerine

⁴⁹ Aydos Sarım, “Türkmenistan Degende Oyına Ontüstik Koreya Oraladı”, <http://old.abai.kz/content/orta-aziyada-ortak-sayasat-bar-ma>

⁵⁰ Asem Hekimoğlu, “Uluslararası Dengeler Bağlamında Orta Asya’daki Enerji Politikaları”, *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Editör: M. Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara-Türkistan, 2012, s. 287.

⁵¹ Aygül Agayeva, “Orta Asya’da Su Sorunu: Havzalar ve Barajlar”, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2017/1, s. 42.

uyguladığı aşırı baskının Rusya'nın bir *tehdit* olarak algılanmasına ve bölge ülkelerinin *Avrasya Birliği*'nden giderek uzaklaşmasına yol açacağını belirtmişti.⁵² Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in özelde *Merkezi Asya Cumhuriyetlerinin bütünleşmesi* ya da başka bir ifadeyle *Türkistan Birliği*, genel olarak da *Türk Birliği* hakkındaki düşünceleri Rus kamuoyunu endişelendirmektedir. Nazarbayev'in 2 Kasım 2012 tarihinde İstanbul'da, dönemin Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı *Recep Tayyip Erdoğan*'ında katıldığı *Türkiye-Kazakistan Ticaret ve Yatırım Forumu*'nda: “Ulu önder Mustafa Kemal Atatürk'ün de belirttiği gibi Türk Dünyası birleşecektir. Dünyadaki tüm Türk kardeşlerimi buradan selamlamak istiyorum. Altay ile Akdeniz arasında 200 milyondan fazla Türk yaşamaktadır. Bu kardeşler birleştiğinde çok etkili bir güç olacaktır” demiştir. Bu konuşmanın ardından kısa süre sonra Rusya'da Nazarbayev'in bu konuşmasının “*Rusya Federasyonu ve Avrasya Birliği'nin çıkarlarını tehdit ediyor mu?*” sorusuyla yapılan ankete katılanların %69'u evet demişti.⁵³

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, Rusya'nın ekonomik ve siyasi zorlamalarla Türkistan coğrafyasındaki etkisini yeniden kuvvetlendireceği beklenen bir gelişmeydi. Rusya, Türkistan cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının ilk yıllarında oluşturulan birliklere üye olarak Merkezi Asya ile ekonomik entegrasyonunu korumuş ve bölgedeki ağırlığını 21. yüzyıla taşımayı başarmıştı. 1990'lı yıllarda nüfus üstünlüğü ile Özbekistan'ın Merkezi Asya'da bölgesel liderliğe oynama ihtimali bulunuyordu. Özbeklerin “*Türkistan Ortak Evimiz*” ve “*Merkezi Asya Ekonomik Topluluğu*” gibi projelerle *Türkistan Birliği* senaryolarını gündeme getirmesi, Merkezi Asya'nın dış dünya ile pazarlık şansını artıracak ve bölgenin büyük ölçüde Rus kontrolünden çıkmasını sağlayacaktı. Buna karşın Rusya, geleneksel olarak *yakın dostu* olmayan Özbekistan'ı açıkta bırakmak için Tacikistan ve Türkmenistan ile ikili güvenlik anlaşmaları imzalamıştı.⁵⁴ Özbekistan Rusya'yı, hakimiyetinden kurtulduğu bir *düşman* olarak görmektedir. Bundan dolayı, bağımsızlık sonrası süreçte Rusya ile olan entegrasyon politikalarına yakın durmamıştır. Özbekistan'ın eski cumhurbaşkanı İslam Kerimov'a göre Rusya yayılcı politika izlemeyi sürdürmekteydi. Ona göre, BDT dahil olmak üzere Rusya'nın önderliğinde yürütülen entegrasyon süreçleri, Rusya'nın eski döneme dönem arzusundan kaynaklanmaktaydı.⁵⁵

Bölgede etkin güç olma niyetinde olan ABD ve Çin faktörü de unutulmamalıdır. Türkistan Cumhuriyetleri asırlardır bekledikleri bağımsızlıklarını gelecek yüzyıllara da taşıyabilmeleri için Avrupa Birliği modelinde olduğu gibi her cumhuriyetin kendi egemenliklerini koruduğu ekonomik ve siyasi birliğin kurulması gerekmektedir. Merkezî Asya Devletleri Birliği'nin kurulması halinde bu oluşumun bölgenin ekonomik istikrarına da büyük katkı sağlayacağı tartışılmaz bir gerçektir. Bugüne kadar bazı Kazak Bankaları kazandıkları maddiyatı çok uzak ülkelerdeki yatırımlarda kullanmışlardır ki bu durum Merkezî Asya ülkelerinin uzun yıllardır finansal sıkıntı yaşamakta olduğu dönemde gerçekleşmiştir. Bu kapitali dışarı kaçırmadan Türkistan coğrafyasında kullanılmasına gerekli şartlar sağlansaydı, bundan bölgedeki tüm ülkelere kazançlı çıkardı. Bununla birlikte bugün, çok sayıda Kırgız ve

⁵² “Nazarbaev Mejdu Tyurkskim i Russkim Mirom”, <http://www.novayagazeta.ru/articles/2015/11/30/66602-nazarbaev-mezdhu-tyurkskim-i-russkim-mirom>.

⁵³ “Tyurksiy Soyuz – Eto Pryamaya Ugroza Territorial'noy Rossii i Ukainı: Mnenaniya Blogerov”, <http://www.iraex.ru/news.31646.html>.

⁵⁴ Hasan Ali Karasar, “Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan'da Rus Siyaseti”, *Avrasya Dosyası*, Rusya Özel, Kış 2001, Cil 6, Sayı 4, s. 223-224.

⁵⁵ Turgay Düğen, “Rusya'nın Türkistan'a Geri Dönüş Hamleleri”, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/rusya/2012/10/16/6765/rusyanin-turkistana-geri-donus-hamleleri>.

Özbek'in Rusya'da çok kötü şartlarda adeta kul gibi çalışmakta olduğu da bilinmektedir. Merkezî Asya Devletleri Birliği, bu mühim meselenin de çözümü olurdu.

Günümüzde Türkistan ülkeleri arasındaki birliğin en büyük taraftarı olan Kazakistan'ın Belarus ve Rusya Federasyonu ile gerçekleştirdiği Gümrük Birliği'nden sonra yavaş-yavaş bu fikirden vaz geçmeye başladığı dile getirilmektedir. Ancak, eğer Türkistan ülkeleri arasında bir birlik gerçekleşecekse yine Kazakistan'ın ve onun Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in çabaları sayesinde olacaktır. Buna delil olarak Astana'da 2014 yılında hazırlanan *Kazakistan Cumhuriyeti Dış Politikasının 2014-2020 Yılları Konsepti* belgesini gösterebiliriz. Belgenin “*Kazakistan Cumhuriyeti'nin Öncelikleri ve Hedefleri*” bölümünün 1. Maddesinde Kazakistan'ın Merkezî Asya'nın siyasî istikrar, ekonomik gelişim ve güvenliğindeki rolü ve sorumluluğunun farkında olduğu belirtilmiş, bölgede olası çatışmaların önünü almak, sosyo-ekonomik problemlerin çözüme kavuşturulması için Merkezî Asya entegrasyonunu maksat edindiği bildirilmiştir.⁵⁶

Türkistan'daki entegrasyon sürecinin siyasî bir gereksinim olduğunun kabul edilmesi gerekir. Çünkü bölgede istikrarın sağlanması için dostluk ilişkilerinin geliştirilmesinin şart olduğunu tüm ülkeler kavramıştır. Ekonomik açıdan değerlendirdiğimizde ise su kaynaklarının paylaşılması, dini ekstemizm ve terör gibi konularda tarafların birlikte hareket etmeleri bir mecburiyettir.

KAYNAKLAR

- AGAYEVA, Aygül, “Orta Asya'da Su Sorunu: Havzalar ve Barajlar”, *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 2017/1, s. 35-62.
- AKÇADAĞ ALAGÖZ, Emine, “Daimi Tarafsızlık Politikası ve İsviçre Örneği”, www.bilgesam.org/incele/767/-daimi-tarafsizlik-politikasi-ve-isvicre-ornegi/#.Woq8j0p19PY
- ALLWORTH, Edward, *Kendi Sovyet Cumhuriyetleri Dışında Yaşayan Sovyet Özbeklerinin Kültür Hayatı Hakkında Bir Belge*, Çev. Evin Noyan, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Asya-Afrika Araştırmaları Grubu, Yayın No: 20, Ankara, 1985.
- ANDİCAN, Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.
- ASAUTAY, Menşük, “Ortalık Aziya Başlılarının Intımtası Meselesin Şeşe Almaganna 20 Jıl Boldı”, http://www.azattyq.mobi/a/Kazakhstan_central_asia_/1936247.html
- BENNİGSEN, Alexandre- Chantal, Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev: Nezih Uzel, Elips Yayınları, Ankara, 2005.
- CASTAGNE, Joseph, *Türkistan Milli Kurtuluş Hareketi*, Çev. Reşat Uzmen, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1980.
- ÇOKAY, Mustafa, “Biznin Yol” *Yaş Türkistan*, No:1 1929, s. 1-3.
- ÇOKAY, Mustafa, “Turan Devleti Hakkında”, *Yeni Türkistan*, No: 14 (26), 1930, s. 6-10.

⁵⁶Kazakistan Respublikası Sırtkı Sayasatının 2014-2020 Jıldarga Arnalğan Tujırdaması, Astana 2014, s. 3.

- DİKKAYA, Mehmet, “Sovyet Sonrası Dönemde Orta Asya'nın Sorunları ve Uluslararası Ekonomik Sisteme Entegrasyonu”, *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Editör: M. Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara-Türkistan, 2012, s. 447-469.
- DÜĞEN, Turgay, “Rusya'nın Türkistan'a Geri Dönüş Hamleleri”, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/rusya/2012/10/16/6765/rusyanin-turkistana-geri-donus-hamleleri>.
- GEYBULLAYEV Geybulla, KURUBAŞ Erol, “Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyonu: Fırsatlar, Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Y. 2002, C.7, S.1, s. 19-45.
- HAYIT, Baymirza, *Basmacılar, Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- HAZIR, Ümit Nazmi, “Türkistan Bütünleşmesi Mümkün mü?”, <http://akademikperpektif.com/2014/05/30/turkistan-butunlesmesi-mumkun-mu/>
- HEKİMOĞLU, Asem, “Uluslararası Dengeler Bağlamında Orta Asya'daki Enerji Politikaları”, *Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya*, Editör: M. Savaş Kafkasyalı, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Ankara-Türkistan, 2012, s. 267-309.
- KARA, Abdulvahap, “Hokand Muhtariyeti”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s.783-795.
- KARASAR Hasan Ali, “Bağımsızlıklar Sonrası Türkistan'da Rus Siyaseti”, *Avrasya Dosyası*, Rusya Özel, Kış 2001, Cil 6, Sayı 4, s. 220-271.
- KARASAR, Hasan Ali, Sanat K. Kuşkumbayev, *Türkistan Bütünleşmesi, Merkezi Asya'da Birlik Arayışları 1991-2001*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2009.
- KHALİD, Adeeb, “Cedidçilik ve Orta Asya'daki Yeni Kimliklerin Ayrıntılarına Giriş”, Çev.: Müfit Balabanlılar, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s. 636-643.
- KOYGELDİYEY, Mambet, *Ultık Sayasi Elita*, Jalın Baspası, Almatı, 2004.
- KOYGELDİYEY, Mambet, “Türkistan Avtonomiyası”, *Türkistan Halıkaralık Entsiklopediyası*, Almatı, 2000, s. 592.
- Kazakistan Respublikası Sırtkı Sayasatının 2014-2020 Jildarga Arnalgan Tujırmıdaması*, Astana 2014.
- Kazakistan-2030 Barlık Kazakstandıktardın Ösip-Örkendeuvi, Kauipsizdigi Jane Al-Aukatının Artuvı*, (Devlet Başkanının Kazakistan Halkına Seslenişi), <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030>
- KONIRATBAYEV, Ordalı, *Turar Riskulov, Kogamdık-Sayasi Jane Memlekettik Kızmeti*, Kazakistan Baspası, Almatı, 1994.
- KOZIBAYEV, M. K.- K. N. Nurpeyis- K. Tokayev- J. Tüymebayev- K. Aldajumanov- J. Abilgojin, *Kazakistan Tarihi*, Atamura Yayınları, C. V, Almatı, 2010.
- MUHAMMETDİNOV, Rafael, “Bolşevizm, Milli Komünizm ve M. Sultan Galiyev Fenomeni”, Çev: Alesker Aleskerov, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s. 843-853.

- “Nazarbaev Mejdu Tyurkskim i Russkim Mirom”,
<http://www.novayagazeta.ru/articles/2015/11/30/66602-nazarbaev-mezhdu-tyurkskim-i-russkim-mirom>
- NUR-AHMET, Dosmuhamet, “Jeke Bilik Kaytıp Kelmesin, Tek kana Kırgız Respublikası Örlesin”, <http://old.abai.kz/content/orta-aziyada-ortak-sayasat-bar-ma>
- “Orta Aziya Elderi Derjavalardın Oynşagına Aynalmaq Kerek”,
<http://today.kz/kz/kazakhstan-news/2011-06-22/15706/>
- SARIM, Aydos, “Türkmenistan Degende Oyına Ontüstik Koreya Oraladı”,
<http://old.abai.kz/content/orta-aziyada-ortak-sayasat-bar-ma>
- SULTANMURAT, Yermentay, “Ortalık Aziya Memleketlerinin Odagı – Buzılğan Birlikti Kalpına Keltiru”, *Türkistan Gazetesi*, No: 36 (686), 6 Eylül 2007.
- RAKIMJAN, K. M., “Ortalık Aziya-Tagdırı Ortak Halıktar Mekendeytin Bütün Bir Aymak”,
http://www.rusnauka.com/11_NPE_2014/Economics/15_166894.doc.htm
- RORLİCH, Ayşe Azade, “Mirsaid Sultan Galiyev ve Milli Komünizm”, Çev: Bülent Keleş, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. ss. 837-842.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Hatıralar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1999.
- TOKAYEV, Kasımjomart, *Kazakistan Respublikasının Diplomatyası*, Almatı, 2002.
- TÖLEPBERGEN, Meyrambek, “Ortak Müddeler Togıstırğan”, *Egemen Kazakistan*, № 90-93 (25939) 25. 11. 2005.
- “Tyurksiy Soyuz – Eto Pryamaya Ugroza Territorial’noy Rossii i Ukainı: Mnenaniya Blogoerov”, <http://www.iraex.ru/news.31646.html>.
- YESMAGAMBETOV, Köşim, *Mustafa Çokay, Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür*, Çev: Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2015.